

ATTACHMENTBEGREBET, DETS HISTORIK OG AKTUALITET

Anne Rechenbach

Tilknytningsteorien betragtes i dag som en af de mest empirisk velfunderede teorier såvel inden for det psykologiske som det psykiatriske fagområde. Dette skyldes dels den megen forskning, der er gjort inden for de seneste år, men også at særlige undersøgelsesmetoder er udviklet gennem de sidste 30 år (SSP, AAI). Endvidere det faktum at megen nutidig neuroaffektiv og neurobiologisk forskning støtter de tilknytningsteoretiske betragtninger.

Tilknytningsteorien gør op med den klassiske psykoanalyse og understreger den tidlige tilknytnings betydning for barnets emotionelle og sociale udvikling. Det kvalitative mor-barn forhold spiller således en afgørende rolle for barnets selvopfattelse og hele personlighedsudvikling.

Teoriens historiske udvikling gennemgås og metoderne Strange Situation Procedure (SSP) samt Adult Attachment Interview (AAI) beskrives, ligesom der gøres rede for begrebet arbejdsmodel og en række tilknytningsmønstre.

INDLEDNING

Attachmentteorien eller tilknytningsteorien har gennemgået en rivende udvikling igennem de sidste halvtreds år. Det har bl.a. givet anledning til et opgør med den klassiske psykoanalytiske udviklingsteori.

Ifølge tilknytningsteorien lægges der vægt på de *faktiske* begivenheder i opvæksten, mens den klassiske psykoanalyse lagde vægt på »*det rekonstruerede barn*« (Bowlby, 1996), som fremkom indirekte via analyse af den voksne patient. Samtidig blev der stillet større krav til empirisk kontrol af data i modsætning til den klassiske analyse, som udelukkende så problemerne i lys af hypotetiske, intrapsykeiske konflikter.

Alt dette betød, at f.eks. forældrene fik større betydning for behandlingen, idet disse direkte blev inddraget som samarbejdspartnere i behandlingen af børnene. Tidligere behandlede man børnene særskilt eller anbragte

Anne Rechenbach er klinisk psykolog. Mangeårig ansættelse på Bispebjerg Hospitals Børne- og ungdomspsykiatriske afdeling. Specialist i psykoterapi ved Dansk Psykolog Forening og ved Psykiatrisk Selskab. Uddannet i Adult Attachment Interview (AAI). Projektleder af forskning vedr. tilknytningsmønstre.

dem på institution i den hensigt at fremme en selvstændiggørelse. Dette ændredes og metoder som familiebehandling opstod i takt med denne fornyelse.

I årene før Bowlby's udformning af tilknytningsteorien var empiri og forskning inden for småbørnsområdet sjældent forekommende. Det er tilknytningsteoriens fortjeneste, at vi i dag kan sammenkæde resultater fra empirisk forskning med teoretiske betragtninger og se på psykopatologien i lys af de normalpsykologiske forhold.

Historik

I trediverne og fyrrerne var der på begge sider af Atlanterhavet observationer og diskussioner om institutionsanbragte børns vilkår og den indflydelse, anbringelsen havde på børnenes personlighedsudvikling. Der var især kritik af institutionernes hyppige personaleskift og den alt for store vægtning af hygiejniske forhold på bekostning af omsorg og personlig interesse for det anbragte barn.

I 1946 introducerede Spitz (1946) begrebet *hospitalisme*, nemlig det syndrom der opstod hos hospitalsanbragte børn ved langvarig adskillelse fra forældrene. Samtidig beskrev Bowlby (1963) systematisk de psykologiske sorgreaktioner hos børn, der var udsat for modersavn og svære tab. Han mente, at betydningen af tab var undervurderet som årsag til børns psykopatologiske adfærd. Han beskrev den første fase af modersavn som en protestfase med gråd og vrede. I den anden fase var barnet dybt fortvivlet og klynkende. Den tredje fase var karakteriseret ved en alvorlig sorgreaktion visende sig ved »*detachment*«, dvs. at barnet trækker sig ind i sig selv. Detachment tolkede man som barnets måde at beskytte sig mod yderligere svigt. På den måde blev detachment betragtet som en forsvarsmekanisme eller en form for en copingstrategi, som udtryk for en alvorlig interpersonel konflikt.

Videre beskrev Bowlby (1946) en gruppe institutionsanbragte unge kriminelle »*Forty-four juvenile thieves, their characters and home life*«. Han betragtede deres kriminelle og følelseskolde (*affectionless*) adfærd, som en konsekvens af tidlig separation fra moderen. Han påpegede, at manglende evne til tilknytning og i øvrigt den voksnes personlighedsdannelse var et resultat af tidligt tab, og at det især er perioden lige efter 6 mdr. alderen, der er særlig sårbar.

Tidligere antog man, at børns tilknytning til moderen var betinget af, at hun gav barnet mad (Freud, 1968). Dette synspunkt ændredes med en række dyreforsøg. Harlow, som var ansat i Bowlby's forskningscenter på Tavistock Clinic, udførte eksperimenter med rhesusaber og kunne demonstrere at abeunger, som var fjernet fra moderen, søgte trøst og kontakt hos den bløde, pelsklædte kunstige abemor og ikke hos den kunstige abemor,

der forsynede dem med mad. Abeungerne vendte sig således kun kortvarigt mod den mor der gav dem mad, når de var sultne. Han konkluderede, at tilknytning ikke havde at gøre med oral tilfredsstillelse, men at det var andre blødere omsorgskvaliteter, der var mere afgørende (Harlow, 1960).

Robertson's (1958) meget anerkendte film om hospitalsanbragte børn »2-years old goes to the hospital« og »Going to hospital with mother« samt film fra børnehjem bidrog i høj grad til påvisning af børns sorgreaktioner og lidelser i forbindelse med modersavn. Dette førte til øget opmærksomhed omkring institutionsanbringelsen og til diskussioner, som afstedkom en række forandringer inden for institutionsverdenen. Man diskuterede ivrigt f.eks. varighed af adskillelse fra moderen og om de patologiske reaktioner hos børnene var temporært kortvarige eller forblev kroniske. Mange forskningsresultater blev publiceret om dette emne.

Området var imidlertid særdeles følelsesladet og fordomsfuldt og mange medrivende følelser spillede en rolle. Det er smertefuldt for mange at erkende den betydning den tidlige opvækst har for barnets senere liv, og det vækker ofte stærke følelser både hos behandlere men også hos de mennesker, der direkte er impliceret, at et tidligt fejltrin kan få fatale følger for den senere udvikling. Derfor er området også i dag vanskeligt at diskutere, fordi de følelsesmæssige aspekter spiller ind.

En anden af Bowlby's tætte samarbejdspartnere var Mary Ainsworth. Hun flyttede i en periode til London og blev tilknyttet hans forskningscenter. Hun bidrog især med empiriske forskningsresultater, idet hun observerede småbørns tilknytningmønstre i forhold til deres mødre og har sammen med Bowlby udviklet tilknytningsteorien, idet hun stod for udviklingen af Fremmedtesten: Strange Situation Procedure. Mens hun således var empirikeren på hele området, var Bowlby i højere grad teoretikeren.

TILKNYTNINGSTEORIEN

Pioneren inden for området var utvivlsomt John Bowlby (1907-1990). Han var læge af uddannelse og specialiserede sig inden for psykiatrien, idet han blev medlem af det psykoanalytiske selskab i London. Gennem et langt liv var han således optaget af sine ideer og tanker om tilknytningens betydning for barnets udvikling.

I begyndelsen mødte han megen modstand specielt i det Britiske Psykoanalytiske Selskab, idet han fastholdt sin kritik af driftsteorien og af den klassiske psykoanalytiske metode. John Bowlby arbejdede i en periode for Verdenssundhedsorganisationen WHO og rapporterede i den forbindelse om børn, som var varigt adskilt fra forældrene, og de lidelser dette afstedkom. I den forbindelse udgav han monografien »Maternal Care and Mental Health« (1952), som beskriver konsekvenser af sådanne adskillelser på børnenes senere personlighedsudvikling.

Senere udkom hans hovedværk, nemlig trilogien »Attachment and Loss« (1969, 1980), som omhandler hele tilknytningsteorien belyst ud fra direkte observation af børns opvækst, idet han sammenlignede med data fra den etologiske forskning vedr. dyrs adfærd. Han samarbejdede i en år-række med Konrad Lorenz og supplerede sine teorier med neurofysiologi og indlærings teori. Den menneskelige udvikling opfattes ifølge Bowlby som en struktur i stadig fremadskridende forandring. Individets handlemuligheder bliver set som en stadig differentiering og samordning mellem organismens eget miljø, og de forskellige ydre valgmuligheder individet til enhver tid udsættes for.

Dette syn på udvikling og evolution afviger betragteligt fra den psykoanalytiske personlighedsmodel, som ser udvikling forløbe i adskilte faser. Bowlby betragtede udviklingen som glidende og hele tiden afhængig af de foregående skridt. Videre talte Bowlby om adfærdsskemaer eller udviklingsstier, som er de stier individet vælger, idet han forestillede sig, at de senere valg hele tiden er afhængige af de tidligere valg. Antallet af stier er i begyndelse næsten utallige, men bliver, eftersom udviklingen skrider frem, stadig færre og vil hos den ældre efterhånden blive ganske få.

Bowlbys teoretiske tanker blev, da de udkom, stærkt kritiseret og næsten anset for kætterske specielt inden for den psykiatriske verden. Senere blev hans ideer mere accepteret, og hans tanker er i dag særdeles skattet, specielt når det vedrører hans påvisning af den tidlige tilknytnings betydning (sikker base) for den senere personlighedsdannelse og dermed også for forståelsen af psykopatologi (Cassidy, 2000).

Tilknytningsadfærd

Begrebet Attachment eller *tilknytning* adskiller sig på flere områder fra *tilknytningsadfærd*, idet tilknytning som sådan omfatter den disposition til at søge nær kontakt og samvær enten for at søge sikkerhed, seksuel kontakt eller blot kontakt til jævnaldrende. Denne disposition regnes for en iboende og medfødt egenskab, som er et fundamentalt og primært behov hos mennesket.

Tilknytningsadfærd er derimod den adfærd, som er rettet mod en anden person, som regnes for at være klogere og bedre i stand til at klare sig i verden. Denne tilskyndelse ligger for det meste skjult, men viser sig i særlige angstfyldte situationer, hvor der er behov for beskyttelse og trøst eller i situationer, hvor barnet mærker afvisning, eller at moderen går. Tilknytningsadfærd kan være gråd, rækken armene frem eller egentlige angstreaktioner.

Tilknytningsadfærd udvikles i løbet af de første måneder og er synlig allerede fra 6 mdr. alderen, hvor barnet er orienteret mod moderen eller faderen. Fra 6 mdr. alderen og til det tredje leveår vil barnet bruge omsorgs-

personen som »sikker base« og ud fra dette udforske omverden i tryk forvisning om, at den voksne er i nærheden. Barnet vil signalere til den voksne, og den voksne vil ved sin sensitivitet opfange signalerne og adækvat reagere på disse, dvs. hverken overstimulere eller understimulere barnet. Tilknytningsadfærden er i starten af livet mere diffus og bliver efterhånden mere objektrettet – især i den fase af livet, hvor partnerskab og planer for livet skal udformes (Mortensen, 2001).

Mens adfærden således i begyndelsen er ret enkel, bliver den efterhånden mere kompleks, idet der hos den voksne også indbygges gensidig identifikation med risiko for afvisning og svigt. Dette kan for den usikkert tilknyttede give anledning til psykiske forstyrrelser.

Tilknytningsadfærd er ikke udtryk for afhængighed eller dependens i en regressiv betydning. Det lille barn er fra starten afhængigt af moderen, men endnu ikke tilknyttet. Når barnet udvikler sig hen imod en sikker tilknytning, vil dets selvstændighed fremmes. Et afhængigt barn er således ikke nødvendigvis sikkert tilknyttet, mens et sikkert tilknyttet barn altid vil udvise sund autonomi.

Adskillesangst og objekttab

Adskillesangst og tab er væsentlige og fundamentale begreber inden for tilknytningsteorien. Adskillesangst defineres som en almenmenneskelig disposition og grundlæggende frygt for at blive ladet alene. For det lille barn indebærer adskillelse en reel fare for dets liv. Trussel om separation kan provokere ekstrem angst og ledsages ofte af destruktiv vrede og til tider en psykopatologisk smertetilstand. Kortvarige separationer vil afstedkomme klynken og gråd hos barnet, mens langvarige separationer vil resultere i dyb fortvivlelse (*despair*) og til sidst i total apati og detachment.

Fremmedangst kan ud fra tilknytningsteorien forklares som barnets sunde reaktion i forbindelse med en begyndende tilknytning. Fremmedangst forekommer hyppigt i 8-9 mdr.'s alderen, men kan ses allerede fra 26 ugers alderen og helt frem til 2 års alderen (Mortensen, 2001).

Tab, som er en kronisk adskillelse fra objektet, kan medføre varig sorgreaktion hos barnet. Jo tidligere dette tab sker, desto mere indgribende er det for barnets udvikling. Et tidligt tab, som ikke erkendes og ikke bearbejdes, vil få følger i retning af en blivende kronisk tilstand af vrede og smerte og således udgøre en permanent risiko for psykopatologisk udvikling (Bowlby, 1996).

Internal Working Model

Internal Working Model (IWM) eller arbejdsmodeller blev første gang introduceret af Bowlby og blev senere beskrevet af Stern og Bretherton, som hver for sig nuancerede begrebet som et mere dynamisk begreb. Internal Working Model blev af Bowlby karakteriseret, som den adfærd individet udviser på baggrund af tidligere erfaringer omkring tilknytning.

Bowlbys tidligste begreb blev baseret på hans samarbejde med etologien. Han beskrev dyreungers behov for moderens beskyttelse og sammenlignede dette med en form for instinktiv adfærd. Senere beskrev Bowlby begrebet mere dynamisk som en indre hypotetisk konstruktion, som i sig selv bliver styrende over for de senere input, der kommer udefra. Individet vil på baggrund af tidligere erfaringer være i stand til at tilknytte sig og forholde sig til omverdenen på en helt individuel måde. I overensstemmelse med dette beskriver Stern (1991) arbejdsmodeller som »de generaliserede interne relationer« (RIG), som omfatter summen af de mange repræsentationer af tilknytninger, barnet har været udsat for. Disse lagres i den episodiske hukommelse og bliver til barnets særlige måde at forholde sig til omverdenen på.

Det spæde barn er ikke i stand til at skelne mellem forskellige omsorgspersoner, men i løbet af de næste år vil barnet udvikle et helt hierarki af personer, hvor oftest moderen eller faderen vil være de særlige udvalgte omsorgspersoner, mens andre rangerer nedenunder i et særligt præferencehierarki. Man kan tale om, at der opstår et gensidigt bånd af intellektuel og følelsesmæssig udveksling mellem spædbarn og omsorgsperson, som lagres i den episodiske hukommelse, og som derefter i sig selv er den fremtidige model for tilknytningens mønstre. Senere opbygges den semantiske hukommelse, dvs. den strukturerede og generaliserede erindring om forhold i opvæksten (Stern, 1997). Der er i almindelighed overensstemmelse mellem den episodiske hukommelse og den semantiske hukommelse. Ved psykiske forstyrrelser forekommer dog ofte en væsentlig forskel f.eks. ved idealisering og benægtelse, hvor de reelle oplevelser ikke svarer til det idealiserede.

Bretherton har arbejdet med begrebet IWM og fremhæver flere forhold. IWM er en ubevidst konstruktion, dannet i den præverbale periode og lagret som en del af barnets hukommelsesspor. Bretherton pointerer, at barnet udvikler et sæt af forventninger om beskyttelse, som interfererer med moderens omsorgsinput. IWM er fleksibel og mest sårbar over for ændringer i de første leveår, mens der senere i voksenalderen vil være indbygget en vis træghed i systemet. De integrerede arbejdsmodeller, der knytter sig til hvert enkelt menneske vil være karakteristisk for netop det individ og beskriver som sådan en væsentlig del af personlighedsstrukturen (Bretherton, 1989).

Fonagy har beskrevet begrebet *mentalization* som individets samlede forståelse af selvet i relation til andre, deres hensigter, ønsker og tro (Fo-

nagy, 2000). Begrebet *Self Reflective Function* (SRF) beskriver den psykologiske funktion på baggrund af Adult Attachment Interview's *metacognitive monitoring*. SRF beskriver vor evne til at rumme selvet såvel som de interpersonelle komponenter. Dette gør os i stand til at adskille indre forestillinger fra ydre, uden at dette afstedkommer en splittelse.

Senest beskriver Fonagy *Interpersonal Interpretive Mechanism* (IIM). Fonagy definerer IIM som de komplekse processer, som opstår i forbindelse med spædbarnets kvalitative tilknytning og forventninger til den voksne. IIM omfatter evne til at fortolke psykologisk. Fonagy understreger, at IIM ikke er identisk med Internal Working Model, idet begrebet IIM mere omfatter de sociale, kvalitative erfaringer og dermed ligger tættere på »theory of mind«, mens IWM overvejende er en kognitiv struktur (Fonagy, 2003).

UNDERSØGELSESMETODER VEDR. TILKNYTNING

Siden Bowlby første gang beskrev sine teorier, er der udviklet en række undersøgelsesmetoder til vurdering af separationsangst og klassifikation af tilknytningsmønstre – dels beregnet til det spæde barn dels skolebarnet og den voksne.

Undersøgelsesmetoderne varierer lige fra observation af samværssessioner mellem mor og det 12 mdr. gamle barn (SSP) til videooptagelse af samspil mellem mor og børnehavebarnet: *Early relational assessment* (ERA), til forevisning af billeder af forskellige separationssituationer *Separation Anxiety Test* (SAT) og til egentligt interview af den voksne person (AAI).

De mest anvendte metoder er SSP og AAI, som her vil blive beskrevet, idet begge undersøgelsesmetoder kræver særlig uddannelse og certifikat for at kunne anvendes.

Strange situation procedure (SSP)

SSP eller fremmedtesten blev udviklet i løbet af firserne af den canadiske psykolog Mary Ainsworth, som anvendte denne metode i sit forskningsprojekt fra 1978. Mary Ainsworth interesserede sig for samspillet mellem mødre og småbørn og kunne iagttage, at der allerede ved 3 mdr. alderen var store individuelle forskelle mellem, hvordan mødrene opnåede kontakt med deres spædbørn. Disse iagttagelser dannede grundlag for hendes senere forskning. Hun er især kendt for sit arbejde med klassificering af tilknytningsmønstre hos det 12 mdr. gamle barn og udformede i den forbindelse undersøgelsesmetoden SSP. Hun beskrev oprindeligt tilknytningsmønstre hos 26 mor-barn dyader i Baltimore distriktet i Maryland. Børnenes reaktioner blev videooptaget, mens de opholdt sig sammen med moderen og en fremmed i et rum udstyret med en stol, et tæppe og forskellige legeredskaber.

Selve testen består af otte enkeltstående sessioner, hvor barnet i begyndelsen er sammen med moderen og en fremmed, hvorefter barnet er alene med den fremmede. Moderen kommer tilbage på et tidspunkt og forlader så barnet, som så er alene. Herefter kommer moderen tilbage og den fremmede vil også komme tilbage. Varighed af hver session er på ca. 3 minutter. Alle seancer videooptages og barnets adfærd og kropssprog beskrives.

Moderen bliver grundigt instrueret i, hvordan hun skal forholde sig, og det bliver understreget, at hvis barnet reagerer voldsomt, vil man stoppe undersøgelsen. I nogle tilfælde bliver den fremmede erstattet af en klovn for bedre at den vej at få kontakt med barnet. Hele testen varer ca. 20 min.

Ud fra denne test beskrev Mary Ainsworth tre typer tilknytningsmønstre. Først det ængsteligt/undvigende tilknytningsmønster (avoidant, A). Dernæst det sikre tilknytningsmønster (secure, B) og derefter det ængsteligt/ambivalente tilknytningsmønster (ambivalence, C). Et fjerde tilknytningsmønster er det desorganiserede tilknytningsmønster (desorganised, D), som karakteriserer de børn, der har været udsat for fysisk eller seksuelt overgreb, og hvor moderens eget tilknytningsmønster er så uforudsigeligt og kaotisk, at barnet er ude af stand til at aflæse hendes reaktioner og derfor frygter hende. Hver af de fire hovedtilknytningsmønstre kan igen opdeles i undergrupper.

Fordelingen af tilknytningsmønstre i normalbefolkningen f.eks. i et middelklassemiljø i USA vil placere lidt mindre end 2/3 af børnene med et sikkert tilknytningsmønster, mens ca. 1/5 vil være tillukket (avoidant) og ca. 10% vil have en ambivalent tilknytning. 4-5% vil have en desorganiseret tilknytning. I tungt belastede miljøer er procentdelen af de usikkert tilknyttede betydeligt større ligesom også procentdelen af de desorganiseret tilknyttede er klart højere (Bakerman-Kranenburg, 1993).

Mary Ainsworth's oprindelige formål var at undersøge betingelser for barnets udforskningsevne og autonomi. Hun fandt, at et trygt barn sammen med moderen vil kunne udforske og lege, mens det usikkert tilknyttede barn vil være hæmmet. Hun konkluderede, at selvstændighed og udforskning forekommer hos de børn, der er sikkert tilknyttede. De børn, der ikke er sikkert tilknyttet, reagerer enten med afvisning eller ambivalens. Disse vil i langt højere grad være krævende, afhængige og vagtsomt holde øje med moderen uden at kunne udforske frit. Disse børn vil – i modsætning til hvad man kunne forvente – være hæmmede i leg og aldrig frit kunne gå væk fra moderen. Ainsworth konkluderede, at moderens sensitivitet og evne til præcist at aflæse barnets signaler var afgørende for den gensidige udveksling og kontakt, som igen danner grundlag for barnets selvopfattelse og dermed for dets personlighedsudvikling.

Adult Attachment Interview (AAI)

Det var Mary Ainsworth's mangeårige samarbejdspartner Mary Main, der førte dennes livslange forskning videre og udbyggede den med endnu en undersøgelsesmetode AAI. Mary Main og hendes medarbejdere på *University of California at Berkeley* fik til opgave at udforme et forældreinterview, som en opfølgning af arbejdet med Strange Situation Procedure (SSP). Dette interview skulle bruges over for forældrene til de nu 6 år gamle børn, som tidligere ved 12 mdr.'s alderen havde fået gennemført SSP. Hypotesen var, at børnenes tilknytningsklassifikationer, fundet ved SSP dvs. ved klassifikationerne A, B, C og D, vil have særlig relation til deres forældres mentale repræsentationer af tilknytningsemner fundet ved AAI. Mens de 6-årige børn således kom til en række vurderinger og særlige test vedr. deres tilknytning, blev forældrene interviewet vedr. deres attachment-historie. De blev bedt om at evaluere effekten af deres opvækst på deres egen personlighed. Det timelange interview begyndte med en beskrivelse af deres egne forældre eller deres eventuelle forældresubstitutter. De blev bedt om at vælge fem tillægsord til beskrivelse af moderen og faderen og at begrunde disse valgte ord. De blev spurgt, om de havde oplevet tab af en nært tilknyttet person i deres opvækst og specielt vigtigt, hvordan de reagerede på tabet på det tidspunkt. De blev spurgt om, hvordan dette tab havde influeret på deres senere tilværelse, og hvordan det mon kunne have påvirket deres reaktioner som forældre til deres egne børn. Der blev i alt stillet tyve spørgsmål med følgespørgsmål.

Som et resultat af hele dette arbejde fandt Mary Main høj korrelation mellem forældrenes beskrivelse af deres egen opvækst og det tilknytningsmønster, hun kunne se hos deres børn (Main, 1985). Moderen til det sikkert tilknyttede barn kunne flydende og ubesværet fortælle om sin opvækst i modsætning til forældrene til det usikre barn. Mødrene til de usikre børn fortalte om deres opvækst på en helt anden måde, idet nogle reagerede med at hævde at have haft en lykkelig barndom, men var ude af stand til at påvise det på nogen måde endside huske detaljer fra deres barndom, mens andre var alt for overinvolveret i deres opvækst og hang fast i detaljerede beskrivelser af de mange ulykkelige hændelser. Endnu et interessant resultat var, at visse mødre kunne fortælle om deres ulykkelige barndom med tårer i øjnene, men syntes samtidigt at have integreret de negative oplevelser, således at deres historie fremstilledes på en samlet og flydende måde, præcis som de sikre børns forældre kunne gøre det. Det var tydeligt, at disse mødre havde reflekteret meget over deres opvækst, således at de relativt ubesværet kunne fortælle deres historie.

Forskergruppen omkring Mary Main optog samtlige forældreinterviews på audio-bånd. Disse interviews blev derefter transkriberet verbatim, og hvert transkript fik en klassifikation af den voksnes *state of mind* mht. attachment, idet klassifikationen skulle være uafhængig af de særlige hændelser, forældrene havde oplevet. Det var hensigten at bibeholde og ækvi-

valere klassifikationerne fra SSP, nemlig A, B og C, med klassifikationerne i AAI, som blev benævnt hhv. D (Ds), F og E. Desuden blev der tilføjet endnu et tilknytningsmønster nemlig U, som kom til at svare til den i SSP benævnte D, dvs. den desorganiserede tilknytning.

I den endelige klassifikation af tilknytningsmønstre er kohærens en vigtig faktor. Den indre sammenhæng eller kohærens i den samlede narrative beretning vurderes ud fra, om der er god logik i fremstillingen, og om beskrivelserne af hændelserne er tilstrækkelig belyst. Ligeledes analyseres evne til refleksion dvs. metakognition.

Alle punkter vurderes på en 9-punkts skala, idet høj kohærens og evne til refleksion udtrykker sikker tilknytning. Mary Main har udgivet en manual til vurdering og klassifikation af tilknytningsmønstre. Denne er udkommet i 1988 og revideret i 1998 og 2001 og udleveres i forbindelse med deltagelse i AAI-kursus.

Klassifikation af tilknytningsmønstre

Klassifikation af tilknytningsmønstre er for såvel børn som voksne bygget op omkring tre hovedgrupper af mulige tilknytningsmønstre. I begge tilfælde er der tilføjet en fjerde type, som betegner tilstedeværelse af en desorganiseret tilknytning omfattende ubearbejdede tab og traumer.

Den tillukkede/afvisende tilknytning

Den første tilknytningstype er den ængstelig/afvisende tilknytning benævnt af Mary Ainsworth som avoidant (A) og hos Mary Main betegnet som dismissing, (Ds eller D). Det 12 mdr. gamle barn med en tillukket/afvisende tilknytning viser åbenlyse tegn på tristhed. Det ignorerer moderen, når hun kommer tilbage efter at have forladt rummet et par minutter. Barnet behandler den fremmede på samme indifferente og garderede måde, som moderen behandles. Der ses ikke megen mimik eller spontant kropssprog. Barnet er anspændt og hæmmet i sin leg og udforskning.

Det har vist sig, at disse børn bag den garderede facade var meget oprørte, hvilket kunne konstateres fysiologisk. Grossmann (1991) foretog en undersøgelse af børnenes puls og blodtryk. Dette viste, at børnene var i indre oprør, men garderede sig bag en ydre lukket facade. Dette tolkedes som børnenes forsvar over for gentagne svigt fra moderen.

Hos den voksne vil det tillukkede/afvisende tilknytningsmønster vise sig på flere måder. Der er flere former for dismissing, som alle betegner stor tillukket i relation til andre – således enten ved en stærk afvisning, en devaluerende form eller ved tilbageholdte følelser i relation til andre. Der kan ofte implicit i beretningen forekomme en stærk idealisering af enkelte nære tilknytningspersoner og/eller afvisning af andre. I den narrative beretning ses en beskrivelse af en eller begge forældre som støttende, omsorgs-

fulde og gode, lykkelige forældre, et indtryk, der ikke bekræftes af de senere fortællinger om opvæksten, eller der forekommer tydelig modsætning imellem det, der siges, og det der senere fremstår, når de enkelte episoder omtales. Der anvendes »dåsesnak«, hule begreber eller slangudtryk, som afslører en påtagethed og manglende ægte engagement. Dette tilknytningsmønster ses hos ca. 19-25% af normalbefolkningen. I højrisikogrupper lidt flere og lidt færre i middelklassen (von Ijzendoorn, 1995).

Den sikre tilknytning

Det andet tilknytningsmønster er den sikre tilknytning, som hos Mary Ainsworth betegnes som secure (B) og som hos Mary Main betegnes som den frie, autonome tilknytning (free to evaluate, F).

Hos det lille barn ses denne sikre tilknytning ved at barnet aktivt leger og udforsker, når moderen er til stede. Barnet viser sorg og vrede, når moderen forlader rummet, og det vil grædende hamre på døren. Når moderen kommer tilbage, vil det lade sig trøste og kan derefter genoptage sin leg og udforskning. Barnet er tilpas agtpågivende over for den fremmede, men kan dog lade sig trøste og beskæftige.

Hos den voksne viser den sikre tilknytning sig på flere måder. Der forekommer således fem undergrupper, som indbyrdes varierer en smule, men som alle har karakter af at være en fri, åben tilknytning. Her kan personerne huske deres opvækst og de vil berette om den på en livlig og sammenhængende måde. Generelt vil hele beretningen fortælles let og ubesværet.

De valgte tillægsord kan være såvel positive som negative, men de skal kunne dokumentere de efterfølgende fortalte episoder, og der skal være en helhedsoplevelse i den samlede beretning. F.eks. kan en person fortælle om oplevet fysisk vold og overgreb, men det fortælles på en sammenhængende måde, og der er ikke lange uafsluttede passager eller løse associationer. Smerten ved at erindre disse detaljer er integreret i hele personens fortælling, hvorved tilknytningen alligevel fremstår som åben.

Godt halvdelen af den almindelige befolkning i et middelklasseniveau (ca. 55%) vil have dette tilknytningsmønster (van Ijzendoorn, 1992, 1995).

Ambivalent tilknytningsmønster.

Det tredje tilknytningsmønster er det ambivalente tilknytningsmønster, som hos Mary Ainsworth betegnes som det ængsteligt/ambivalente tilknytningsmønster (C) og som hos Mary Main betegnes som det overvældede tilknytningsmønster (preoccupied eller entangled, E).

Det ængsteligt/ambivalente barn reagerer voldsomt, når moderen forlader rummet. Det hamrer på døren, skriger og er vanskeligt at berolige. Når den fremmede eller moderen kommer tilbage, kan det ikke umiddelbart trøstes. Det er kontaktsøgende, klæbende men også vrede og enkelte desuden indimellem helt passive. Fælles for dem er, at deres leg er ukoncentreret, og de udforsker adspredt og vagtsomt.

Den overvældede tilknytning hos den voksne viser sig enten ved stor passivitet, vrede eller de kan virke helt forvirrede og kaotiske i deres beretning. For alle grupper gælder, at personen helt er overvældet af følelser. Der er lange, frit associerede passager i beretningen, hvor personen ikke kan komme fri af emnet. Der kan være en direkte eller indirekte udtrykt vrede over for en eller begge forældre og ofte vender personen sig mod interviewereren og ønsker medhold. Der ses overinvolvering fra én af forældrene og rolleombytning. Personen er vævet ind i hele opvæksten, og der anvendes pseudopsykologiske udtryk. Disse tilknytningsforstyrrelser kan hyppigt forekomme i et psykiatrisk klientel eller hos personer, som søger psykologbistand pga. hyppige psykiske sammenbrud. Ca. 6-12% af befolkningen har dette tilknytningsmønster, afhængig af om der er tale om middelklassen eller højrisikogrupper (van Ijzendoorn, 1995).

Desorganiseret tilknytning

Endelig er der den fjerde hovedgruppe af tilknytningsmønstre. Denne ses hos personer, der i deres opvækst har oplevet svære tab eller traumer. Denne gruppe af tilknytningsmønstre betegnes af Mary Ainsworth som den desorganiserede tilknytning, mens Mary Main betegner denne gruppe som den ubearbejdede tilknytning *Unresolved loss /traume* (U).

Hos det lille barn karakteriseres det desorganiserede tilknytningsmønster ved en sær stereotyp og fastfrysning af kropsstillinger. Barnet kan pludselig stoppe op og gå sidelæns eller gå hen i krogen af stuen med ryggen til eller umotiveret lægge sig på gulvet. Disse mønstre ses dels hos børn, som aktuelt er udsat for stress og fysisk eller seksuelt overgreb, eller de har en forælder, som selv har været udsat for overgreb i deres opvækst.

Hos den voksne taler man om et ubearbejdet tab eller traume. De vil blive klassificeret som U foran den egentlige klassifikation af hovedtilknytningsmønstre. Disse patienter vil i beretningen springe særlige passager over, evt. holde lange uforklarlige pauser, eller der kan være alvorlige logiske brud i sentensen. F.eks. kan de omtale et dødsfald for mange år siden, som om vedkommende fortsat lever. Tab i form af f.eks. at miste en forældrefigur i den tidlige opvækst synes at være en af de mest traumatiserede hændelser for et barn. Eet af spørgsmålene i AAI omhandler derfor tab af en nærtstående pårørende og omstændighederne omkring dette. Desuden spørges der om særlige traumer i form af f.eks. fysisk eller seksuelt overgreb fra en af forældrene. Her skelnes mellem, om dette traume er bearbejdet og dermed integreret i personens liv, eller om det fremstår som et ubearbejdet traume, og altså dermed er en desorganiseret tilknytning.

Man finder i visse højrisikogrupper op til 25% af befolkningen med dette tilknytningsmønster, som således afspejler en forvirret kaotisk tænkning. Dette mønster ses hyppigt i et psykiatrisk klientel og udtrykker således svær psykopatologi (van Ijzendoorn, 1992).

Cannot Classify (CC)

Der er oprettet en ny kategori af tilknytningsmønstre hos voksne, idet der inden for de sidste 5-10 år er fundet to sideordnede tilknytningsmønstre repræsenteret hos personer, der skifter mellem at være tillukkede, idealiserende og åbent vrede. Sagt på en anden måde skifter de mellem at have minimum eller maksimum koncentreret opmærksomhed i deres tilknytningsstil. Erik Hesse forklarer, at CC omfatter personer, der udviser multiple opmærksomhedsstrategier i henhold til tilknytningsemner. Dette viser sig i AAI ved åbent sammenbrud i de verbale strategier.

Dette fænomen forekommer også hos desorganiserede, hvor det specifikt drejer sig om et *særligt* uforløst traume eller tab. Hos CC-individerne derimod ses det *globalt i hele* beretningen. Desorganisation i denne gruppe er således kendetegnet ved to forskellige sideordnede repræsentationer. CC er derfor ofte indikator for svær psykopatologi (Hesse, 1995, 2000).

Intergenerationel transmission af tilknytningsmønstre målt ved SSP og AAI

I en række longitudinelle undersøgelser er det påvist, at tidlige tilknytningsmønstre målt med SSP – alt andet lige – bevares livet igennem. Undersøgelser med AAI har kunnet påvise betydelig konkordans (75%), dvs. overensstemmelse mellem tilknytningsmønstre målt i spædbarnsalderen og tilknytningsmønstre målt hos samme personer i 17 års alderen (Hamilton, 1995). Et oprindeligt usikkert tilknytningsmønster vil også i voksenalderen vise sig som en lukket eller overvældet tilknytning, ligesom en sikker tilknytning målt i f.eks. 12 mdr.'s alderen med stor sandsynlighed også vil være til stede i voksenalderen. Pludselige svære tab kan ændre på et ellers sikkert tilknytningsmønster. Det modsatte kan også være tilfældet, at en oprindelig tilknytningsforstyrrelse ved en gennemarbejdende (*Working through*) psykoterapi – kan ændre en tilknytningsforstyrrelse hen imod et sikkert tilknytningsmønster (Cozolino, 2002). Dette viser, at genetiske faktors betydning er forsvindende lille, mens miljøbetingede faktorer i form af nærvær og sensitivitet spiller en afgørende rolle især i de første leveår.

En række undersøgelser (Main, 1994, 2000) har påvist, at det tilknytningsmønster, der er fundet hos det 12 mdr. gamle barn (SSP) ved en senere undersøgelse i 6 års alderen, har vist høj konkordans. Barnet blev i 6 års alderen testet med Separation Anxiety Test (SAT). Denne består af en række billeder af forskellige separationssituationer. Børnenes reaktioner og evne til problemløsning vurderedes. Det viste sig, at primært usikkert tilknyttede børn vil reagere hjælpeløst ved trusler om adskillelse, mens det sikkert tilknyttede barn har positive forslag til problemløsninger. Konkluderende vil man tale om, at spædbørnsklassifikationen har ganske høj præ-

dikativ værdi, og at der sker en transmission af tilknytningsmønstre fra den ene generation til den næste.

Fædre og mødres tilknytning

De fleste af de tidligere undersøgelser har koncentreret sig om betydningen af moderens tilknytning og vigtigheden af denne for barnets selvopfattelse og senere tilpasning. Andre undersøgelser bl.a. af Grossman (2003) har imidlertid interesseret sig for faderens tilknytningsmønstre. Her fandtes ved en longitudinel undersøgelse i Bielefeld og i Regensburg tre faktorer, som havde afgørende betydning for barnets senere tilpasning, idet faderens rolle blev særlig fremhævet. Man fandt her, at faderens kommunikative evner og støtte i forhold til især barnets leg og udforskning er af væsentlig betydning ved siden af moderens sensitivitet og spejling samt barnets egne strategier, når det mødte emotionel modgang. Faderen kan på den måde udgøre en tryk base for barnet og opfylde dets basale behov. Det er videre påvist, at barnet i forhold til henholdsvis faderen og moderen udvikler forskellige tilknytningsmønstre, som ikke altid er konkordante. Man har fundet, at mønstrene i relation til faderen afhænger af de indre repræsentationer, hvor det er »den indre moder«, der især præger far-barn relationen (Madsen, 2002).

Tilknytningsmønstre og neurobiologisk forskning

Tilknytningsteorien er inden for de seneste år blevet væsentlig understøttet af forskning inden for andre områder, nemlig neuroaffektiv og neurobiologisk forskning. Her har især Score (1994) været banebrydende, idet han relaterer neurobiologisk forskning til fund inden for tilknytningsteorien. Der er således fremsat hypoteser, om hvordan tilknytningsmønstre »afsættes« biologisk i hjernen, hvordan de transmitteres fra den ene hjerne til den næste intergenerationelt, og hvorfor disse mønstre alt andet lige vil være permanente afsæt i den voksnes hjerne. Han har således kunnet påvise, at tidlige erfaringer omkring tilknytning afspejles i den umodne hjernes neurale baner specielt i det spæde barns limbiske system. Barnets hjerne har fra fødslen meget umodne strukturer og disse påvirkes i de følgende år af aflejring af hormonale og biokemiske stoffer. Disse »aflejringer« vil enten stimuleres eller hæmmes afhængig af den dyadiske transaktion, der foregår mellem barnet og den primære omsorgsperson. Spædbarnet og den voksne skaber ved deres adfærd fælles sociale dialoger, dvs. en affektiv afstemning, som er meget subtil, idet der indgår specielle sociale og affektive udvekslingssegmenter, og dette fører igen til særligt endokrine forandringer og modning af nervebaner i barnets limbiske system.

Tilknytning har således meget at gøre med affektregulering. Denne proces finder overvejende sted i Amygdala, som er sæde for emotionel indlæring ved f.eks. nær tilknytning og frygt. Hipocampus, som også er en del af det limbiske system, er sæde for episodisk indlæring og hukommelse. Hvis kontakten med moderen er usikker/afvisende, fordi moderen selv er omsorgssvigtet, vil der, i stedet for en modulering af de følelsesmæssige udtryk, ske det modsatte, nemlig en inducering af over- eller underarousal hos barnet. Der vil tilsvarende ses et usikkert affektivt udtryk hos barnet. Ved den overvældede/ambivalente tilknytning vil der hyppigt ses skiftende emotionelle udtryk, mens der hos den desorganiserede mor (f.eks. i forbindelse med fysisk eller seksuelt overgreb) ses en kaotisk affektregulering. Ved posttraumatisk stress (PTSD) vil stresshormoner og neurotransmittere induceres i barnets hjerne.

Også på det kognitive niveau vil der være tydelige afsæt, idet moderens opmærksomhed stimulerer barnets neurokemiske baner, som igen stimulerer andre niveauer i hjernen, hvor bl.a. også de kognitive og abstrakte processer finder sted. Barnets hele kognitive og intellektuelle udvikling er således dybt afhængig af det tidlige følelsesmæssige fundament skabt i den højre hemisfære og samspillet med dette og den senere udviklede verbale venstre hjernehalvdel. En passende afbalancering mellem den højre hemisfære og den venstre hemisfære har ligeledes betydning for social og kognitiv tilpasning (Cozolina, 2002).

DISKUSSION

Tilknytningsteorien blev skabt som et supplement til – men også på flere områder som en kritik af den tidligere herskende driftsteori og klassiske psykoanalyse. På afgørende punkter byder tilknytningsteorien på ændringer, således bl.a. ved at pointere betydningen af de *faktiske* interpersonelle hændelser og ikke som tidligere ved at beskæftige sig med et hypotetisk og retrospektivt, intrapsykisk konfliktstof.

Desuden fastholder teorien et strengt kausalt forhold mellem barnets tidlige følelsesmæssige relation til omsorgspersonen og den senere personlighedsdannelse og giver på den måde et uvurderligt grundlag for at forstå psykopatologisk adfærd på baggrund af iagttagelser af det lille barns tilknytningsstil.

Der har imidlertid været fremført kritik af teorien, hvor man bl.a. har ment, at den var for simplificeret. Ligeledes har man kritiseret AAI-metoden for udelukkende at være baseret på sproglige udtalelser. Man har peget på, at klassifikationerne ikke tog tilstrækkeligt hensyn til de følelsesmæssige udtryk, der også fremkom i interviewet.

Det er vigtigt at pointere, at på trods af at AAI først og fremmest er baseret på verbale udsagn, spiller det emotionelle indhold alligevel en rolle,

idet emotionerne bl.a. udtrykkes ved f.eks. lange pauser og særlige spring i fortællingen. Desuden omfatter den endelige klassifikation vurdering af den emotionelle sensitivitet ved at undersøge, om der f.eks. er potentiel evne til omsorg. Men vigtigst er det dog, at metoden har bidraget til viden om, hvordan tilknytning kan aflæses i den narrative beretning, og at man har kunnet påvise sammenhæng mellem sproglige udtryk og bestemte tilknytningsmønstre. Her er især tilknytningsmønstrene CC og U væsentlige, fordi de afslører psykopatologi, som jo specielt har klinikernes interesse.

Man kan hævde, at faktorer som det medfødte temperament spiller afgørende rolle for, hvordan barnets tilknytningsevne udvikles og dermed også for, hvordan udvekslingen bliver mellem barn og voksen. Det har dog ofte vist sig, at moderens sensitivitet på afgørende vis kan hjælpe et vanskeligt, uroligt barn hen imod en god udvikling, og at et potentielt sundt barn – med en ufølsom omsorgsperson – langt hyppigere vil udvikle sig i negativ retning.

Tilknytningsteorien har ikke haft megen indflydelse på udvikling af principper inden for psykoterapi. På trods af at tilknytningsteorien omhandler interpersonelle forhold, og at Bowlby selv beskæftigede sig meget med dette emne, har interessen været ganske beskedent. Imidlertid er der inden for de sidste år sket en ændring, idet enkelte forfattere bl.a. Holmes (2001) har beskrevet psykoterapi med afsæt i en tilknytningsterminologi. Endvidere har en række psykoterapeuter inddraget AAI i deres arbejde på den måde, at patienterne før start og efter psykoterapiens afslutning er blevet interviewet med AAI, hvorefter man har sammenlignet resultaterne (Clarkin, 1999).

KONKLUSION

På trods af den kritik, som tilknytningsteorien tidligere har været udsat for, er der inden for de sidste årtier sket en betydelig holdningsændring.

Tilknytningsteorien får i dag berettiget anerkendelse inden for såvel det psykologiske som det psykiatriske fagområde. Dette skyldes de nye undersøgelsesmetoder, der er udviklet, og at så mange forskningsprojekter er blevet gennemført såvel i Europa som i USA. Men også det faktum, at neurobiologisk og neuroaffektiv forskning har kunnet bekræfte de resultater og fund, som tilknytningsteorien tidligere har fremsat.

Generelt har teorien påvist, at en sikker tilknytning i barnealderen udvikler autonomi og evne til frit at kunne udforske omverdenen. Omvendt vil en usikker tilknytning medføre, at den unge aldrig vil kunne opgive den traumefyldte opvækst og evigt cirkle omkring denne uden at kunne bevæge sig ud i den større verden. Barnets usikre tilknytningsmønster vil følge det livet igennem med store konsekvenser for dets tilpasning og relation til andre mennesker.

Det er disse fund, der er så væsentlige for vor forståelse af den tidlige tilknytnings betydning for den senere psykiske trivsel og autonomi.

Ydermere er teorien umiddelbart forståelig. Det forekommer indlysende rigtigt, at forældre med en ulykkelig barndom og opvækst vil kunne påvirke deres børn, og det er forståeligt, at pludseligt opståede traumer vil få indflydelse på den måde, vi handler på, og hvordan vi senere i livet reagerer over for andre mennesker.

Mange psykiske sygdomme specielt inden for området af personlighedsforstyrrelser har draget nytte af tilknytningsteorien, idet en strøm af forskningsresultater har påvist, at f.eks. borderline personlighedsforstyrrelsen netop kan forstås i lyset af denne teori.

REFERENCER

- AINSWORTH, M., BLEHAR, M., WATERS, E. et al. (1978): *Pattern of attachment. A psychological study of the strange situation*. Hillsdale NJ. Erlbaum.
- BAKERMAN-KRANENBURG, M. & VAN IJZENDOORN, M. (1993): A psychometric study of the Adult Attachment Interview: Reliability and discriminant validity. *Developmental psychology*. vol. 29: 870-79.
- BOWLBY, J. (1946): *Forty four juvenile thieves, their characters and their homelife*. London, Tyndall & Cox.
- BOWLBY, J. (1952): *Maternal Care and Mental Health* 2nd.ed., Geneva World Health Organization: Monograph series no 2, 2nd edition.
- BOWLBY, J. (1963): Pathological mourning and childhood mourning. *J. of the American psychoanalysis Ass.*, No 11.
- BOWLBY, J. (1996): *At knytte og bryde nære bånd*. Det lille Forlag.
- BOWLBY, J. (1969, 1980): *Attachment and loss*, London, Hogarth Press.
- BRETHERTON, I. BIRRINGEN, Z., RIDGEWAY, D., MASLIN, C. & SHEERMAN, M. (1989): Attachment – the Parental perspective. *Infant Ment. Health J.* vol. 10, no 3.
- CASSIDY, J. & SHAVER, P. R. (2000): *Handbook of attachment*. The Guilford Press, NY.
- CLARKIN, J.F., KERNBERG, O.F. & YEOMANS, F.E. (1999): *Transference-focused Psychotherapy for borderline Personality Disorder Patients*, N.Y. Guilford Press.
- COZOLINA, L. (2002): *The neuroscience of psychotherapy*. W. Norton & Co, N.Y., London.
- FONAGY, P., TARGET, M. & GERGELY, G. (2000): Attachment and borderline personality disorders. *The psychiatry clinic of North America*, vol. 23, no. 1, p. 103-122.
- FONAGY, P. (2003): The development of psychopathology from infancy to adulthood: The mysterious unfolding of disturbance in time. *Infant Mental Health Journal* vol. 24 (3), 212-239.
- FREUD, S. (1968): *Normalitet og patologi i barndommen*. Kbh. Hans Reitzel
- GROSSMAN, K. & GROSSMAN, K. E. (1991): Attachment quality as an organizer of emotional and behavioral responses in a longitudinal perspective. I: *Attachment across the life circle*, Parkes, J. Stevenson-Hinde (red.) (s. 93-114). London Routledge.
- GROSSMAN, K. & GROSSMAN, K. E., FREMMER BOMBIK, E. (2003): *Child-father attachment relationships: Longitudinal impact of sensitive challenging behavior during play with the toddler versus patterns of infant father attachment in the strange situation*. Manuscript presented at conference in Regensburg 2003.
- HAMILTON, (1995): Continuity and discontinuity from infancy through adolescence. *Paper presented to the biennial meeting of society for research in child development* (March), Illinois. USA.

- HARLOW, H. F. (1960): Primary affectional patterns in primates. *Am. J. Orthopsychiatry*, 30, 676.
- HESSE, E. (1996): Discourse, memory and the adult attachment Interview: A note with emphasis on the emerging cannot classify category. *Infant mental Health Journal*, (17): 4-11.
- HESSE, E. & MAIN, M. (2000): Disorganized Infant, Child and Adult attachment: Collapse in behavioral and attentional strategies. *J of the American Psychoanalytic Association*, vol. 46 (4): 1097-1127.
- HOLMES, J. (2001): *The search for the secure base*, Brunner and Routledge, London, N.Y.
- MADSEN, S.AA. (2002): *Fædres tilknytning til spædbørn*. Hans Reitzels Forlag, København.
- MAIN, M., KAPLAN, CASSIDY, J. (1985): Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. Monogr. Soc Res, *Child Development*, 50: 66-104.
- MAIN, M. (1994): A move to the level of representations in the study of attachment organization: Implications for psychoanalysis. *Annual research lecture to the British psychoanalysis society*, London, July.
- MAIN, M. (1996): Introduction to the special section on attachment and psychology: 2 Orientation to the field of attachment. *J of consult and clin. Psychiatry*, 64, 2, p. 237-43.
- MAIN, M. (1998): *Adult Attachment scoring and classifications systems*. Version 6.3. University of California at Berkeley.
- MAIN, M. (2000): The organized categories of Infant, Child and Adult attachment: Flexible vs. Inflexible attention under attachment-related stress. *J of the American psychoanalytic association*, 2000 vol. 48 (4): 1055-1096.
- MAIN, M, GOLDWYN, R. & HESSE, E. (2001): *Adult attachment scoring and classification system*, Version 6.4. university of California at Berkeley.
- MORTENSEN, K.V. (2001): *Fra neuroser til relationsforstyrrelser*. Psykoanalytiske udviklingsteorier og klassifikationer af psykopatologi. Gyldendal.
- RECHENBACH, A. (1999): Tilknytningsteorien og dens anvendelse i klinisk praksis. *Nordisk psykologi*. vol. 51 (1), 16-41.
- RECHENBACH, A. (2000): Tilknytning og forsvar. *Dansk Psykolog Nyt*, vol. 5.
- RECHENBACH, A. & CASHMAN, B.: Dansk oversættelse af Adult Attachment Interview – upubliceret.
- ROBERTSON, J. (1958): *Going to the hospital with mother*; Tavistock Child Development Research Unit, London, N. Y. University film library.
- SCHORE, A. N. (1994): *Affect regulation and the origin of the self*. Lawrence Erlbaum Ass. N. J.
- SPITZ, R. (1946): Hospitalism: A follow-up report. *The psychoanalytic study of the child* no 2, p. 113-117.
- STERN, D. (1991): *Barnets interpersonelle univers*. (Kbh.) Hans Reitzel Forlag.
- STERN, D. (1997): *Moderskabskonstellationen*. (Kbh.) Hans Reitzels Forlag.
- VAN IJZENDOORN, M. H., GOLDBERG, S, KROOENBERG, P. & FRENKEL, O. (1992): The relative effects of maternal and child problems on the quality of attachment in clinical samples. *Child development* 63: 840-58.
- VAN IJZENDOORN, M.H & BACKERMANS-KRANENBURG, M. (1995): Adult attachment representations, parental responsiveness and infant attachment – a meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychol bull.* 117: 387-403.

